

ПАХВАЛА Ё СТАРАБЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ XII-XIII ст.

(Генезіс, традыцыя, жанравая атрыбуцыя)

Адметнае месца ў жанравай сістэме старабеларускай літаратуры займае пахвала – жанравая разнавіднасць урачыстага красамоўства, якая прызначалася для ўсхвалення святога альбо свецкай асобы і мела самастойнае распаўсюджанне або ў якасці ўстаўнога матыву ці формы ўваходзіла ў склад помнікаў іншых жанраў. Уласцівыя сярэднявечнаму прыгожаму пісьменству ўскладзеная архітэктурная будова асобнага жанру і сінкрэтызм помнікаў, разам з размытасцю і дыскусійнасцю самой катэгорыі жанру* ў літаратуразнаўчай навуцы не спрыялі вылучэнню пахвалы ў якасці самастойнай адзінкі жанравай сістэмы, крышталізацыі ўласна жанравай канцэпцыі пахвалы. Акрамя таго, у айчыннай медыявістыцы актуальным з’яўляецца даследаванне жанравай прыроды старабеларускай аратарскай прозы, якое прадугледжвае непасрэднае вывучэнне пахвалы ў аспектах генезісу, традыцыі, жанравай атрыбуцыі і паэтыкі помнікаў XII-XIII ст.

1.Генезіс. Жанр пахвалы мае даўнюю гісторыю існавання. Яго вытокі – у антычнай Грэцыі. Грэкі запазычылі ў егіпцяў звычай казаць прамовы пры пахаванні памерлых і стварылі на яго аснове асобны род літаратуры і аратарскага мастацтва – панегірык [Брокгауз, Ефрон 1897, 690]. Першыя дасканалыя спробы пахвалы належаць сафістам V ст. да н.э. [Миллер 1991, 66]. У антычныя часы пахвала фігуруе ў ліку падрыхтоўчых практыкаванняў, *προϋπομνήματα*, складае тыповы прадмет грамадскіх спаборніцтваў у галіне славеснасці, з’яўляецца ўлюбёным жанрам літаратурнай прамовы і яскрава выяўляе тую вытанчанасць, якой у эліністычную эпоху дасягнула рыторыка [Марру 1998, 277].

Антычнай рыторыкай былі распрацаваны тэорыя і практыка *панегірыка* (ад грэч. *πανηγυρικός* – святочны, урачысты; *πανηγυρικός λόγος* – пахвальная прамова на ўсенародным урачыстым сходзе) і *энкомія* (ад грэч. *ἐγκώμιον* – усхваленне). Старажытнагрэчаскі вучоны Арыстоцель (384-322 гг. да н.э.) у прысвечаным мастацтву красамоўства трактаце “Рыторыка” даследаваў “эпідэйктычную прамову”, размежаваў два яе віды: пахвалу, як “спосаб тлумачыць веліч дабрачыннасці якога-небудзь

* Так, у працах медыявістаў пад жанрам разумеецца “устойлівая літаратурная канструкцыя, якая адрозніваецца аб’ектам адлюстравання, мэтай прызначэннем, тыпам апавядання, адметнасцю структуры і мовы” [Прокофьев 1988, 5]; “набор дыферэнцыяльных прыкмет дадзенай групы тэкстаў” [Измирлиева 1990, 13]. Грунтоўныя тэарэтычныя даследаванні Д.С. Ліхачова “Поэтика древнерусской литературы” (1979), У.У. Кускова “Жанры и стили древнерусской литературы XI-перв.пол.XIII вв.” (1980), Кр. Станчава “Стилистика и жанрове на старобългарската литература” (1985) дэфініцыі жанру наогул не змяшчаюць.

чалавека”, і энкомій, што “датычыцца саміх спраў” асобы, а таксама вылучыў “палажэнні, на падставе якіх кажацца амаль усякая пахвала” [Аристотель 1978, 46]. Сярод антычных рыторык, якія дайшлі да нашых дзён, адметнае месца займаюць два трактаты, складзеныя ў Афін у часы імператара Аўрэліана (270-275 гг. н.э.) сафістам Менандрам Лаадзікейскім і прысвечаныя ўрачыстаму красамоўству. Творы Менандра “Διὰ ῥεσις τῶν ἐλπίεστικῶν” (“Падзел урачыстага красамоўства”) і “Περὶ ἐλπίεστικῶν” (“Аб урачыстым красамоўстве”) як бы ў люстраным адбітку падаюць тэорыю і практыку паэтычнай і праявічнай пахвалы і падводзяць высновы шматвяковай традыцыі пахвальных слоў. Дзякуючы ім, менавіта Менандр быў прызнаным у Візантыі аўтарытэтам у галіне ўрачыстага красамоўства [Рубцова 1991]. Сучасніку Менандра, Грыгорыю, епіскапу Неакесарыйскаму (221?-270? гг. н.э.), прыпісваецца вынаходніцтва ўласна хрысціянскага панегірыка: свяціцелю, прызванаму Цудатворцам, належыць падзячная прамова свайму славутому настаўніку Арыгену, якая мела асаблівасці, уласцівыя пазнейшай хрысціянскай пахвале.

У хрысціянскую эпоху антычнаму панегірыку была нададзена форма пахвальнай пропаведзі [Акимов 2004, 112-113]. “Перадача спадчыны адбывалася ўжо ў пераломным IV ст. н.э., калі настаўнікі хрысціянскай царквы, якія ў маладосці прайшлі навучанне ў рытарскіх школах, прыстасоўвалі традыцыйную рытарычную тэхніку да патрэб новага веравучэння” [Міллер 1991, 101-102] – сцвярджае Т.А. Міллер і слухна характарызуе гэты этап у гісторыі хрысціянскага панегірыка, як перыяд адначасовай канфрантацыі і адаптацыі жанру. Адбывалася і пэўнае пераасэнсаванне жанру, калі ў форме пахвальнага слова, якое пачало выконваць павучальную функцыю, візантыйскія рытары IV ст. н.э. адлюстроўвалі свайго ўласнага героя – прапаведніка і пакутніка за веру і, такім чынам, імкнуліся падаць сучаснікам узор для пераймання.

Вызначаныя тэндэнцыі яскрава выяўляюцца ў творах Яўсевія Кесарыйскага, якому належыць вялікая заслуга ў фарміраванні жанру хрысціянскага панегірыка, а пазней – жыцця, што запазычыла форму язычніцкага панегірыка і спалучыла яго з павучальнай пропаведдзю, і Афанасія Александрыйскага, аўтара аднаго з першых хрысціянскіх панегірыкаў, “Жыцця Антонія”, па форме блізкага да традыцыйнага біяграфічнага энкомія, але адрознага высокай ступенню дыдактычнасці [Курбатов 1984, 343].

Канчатковае афармленне жанру хрысціянскага панегірыка, абумоўленае замацаваннем у 70-90-я гг. IV ст. “культу святых і пакутнікаў, які патрабаваў адметнага віду панегірычных твораў, адметных выразных форм, развіцця і паглыблення самога жанру хрысціянскай рыторыкі” [Курбатов 1984, 343], звязана з імёнамі “трох вялікіх

каппадакійцаў” – Васілія Вялікага, Грыгорыя Назіанзіна і Грыгорыя Ніскага. Вяршыняй візантыйскага красамоўства, бясспрэчна, з’яўляецца архіепіскап Канстанцінопальскі Іаан Златавуст, у творчай спадчыне якога “засваенне традыцый антычнай культуры хрысціянскай царквой дасягнула поўнай і класічнай завершанасці” [Памятники византийской литературы 1968, 87]. Патрыстычныя пахвалы IV ст. сталі класічнымі ўзорамі для хрысціянскай араатарскай прозы наступных стагоддзяў.

2.Традыцыя. Як адзначае В.В. Бычкоў, “рэгулярнае знаёмства славян з візантыйскай духоўнай культурай пачалося з сярэдзіны IX ст., калі Кірыл і Мяфодзій распрацавалі славянскую азбуку і пераклалі першыя хрысціянскія богаслужбовыя кнігі на стараславянскую мову” [Бычков 1999, II, 7]. Візантыйская, кірыла-мяфодзіеўская, традыцыя карэнным чынам паўплывала на фарміраванне паўднёвай і ўсходнеславянскай кніжнасці, спрыяла засваенню старажытнахрысціянскай літаратурнай спадчыны і яе асэнсаванню ў рэчышчы традыцыі нацыянальнай. Так, здабыткам славянскіх літаратур сталі дзве пахвалы македонскага вучонага Канстанціна (у манастве Кірыла), створаныя на грэчаскай мове ў Херсанэсе Таўрычным у 860-861 гг. і вядомыя ў спісах XVI ст. пад назвамі “Слово на обрѣтение и перенесение мощемъ преславнаго Климента Римского” і “Слово похвально священномученику Клименту” [Бегунов 1973, 386]. Вучню Мяфодзія, Кліменту Ахрыдскаму належаць першыя ўзоры старажытнабалгарскіх пахвальных слоў, што датуюцца к. IX-п. X ст.: пахвалы Кліменту Рымскаму, Дзімітрыю Салунскаму, Мікалаю Мірлікійскаму, сарака пакутнікам, Казме і Даміяну, Кірылу Філасафу, братам Кірылу і Мяфодзію. У гэты ж час Іаан, экзарх Балгарскі стварае пахвалы Іаану Багаслову і пакутніку Ірынею [Бегунов 1983, 39]. Названыя помнікі старажытнабалгарскай літаратуры, па назіранні Кр. Станчава, невялікія па аб’ёму, цесна звязаныя з жыццямі, але з шырокімі магчымасцямі для выяўлення рытарычнага майстэрства [Станчев 1985, 81]. З прычыны складанай сітуацыі на Балканах на XI-XIII ст. прыпадае працяглая паўза ў развіцці пахвальных слоў у старабалгарскім прыгожым пісьменстве.

Як пераканаўча сцвярджае Л. Боева, “старажытнарускія жанры генетычна звязаны <...> з канонамі і архетыпамі візантыйскай (у аснове антычнай) апавядальнай прозы, а таксама і з балгарскімі парадэгмамі (узгорамі, засвоенымі са старажытнай балгарскай літаратуры)” [Боева 1991, 40]. Тым не менш, у святле гэтай пасылкі парадаксальным уяўляецца той факт, што на Русі ў XI-XII ст. развіваецца князская пахвала, у той час як у старабалгарскім прыгожым пісьменстве IX-XIII ст. царская пахвала амаль не прадстаўлена. Так, першым арыгінальным помнікам урачыстага красамоўства Старажытнай Русі з’яўляецца “Слово о законе и благодати”

мітрапаліта Іларыёна, у якім, на думку Ю.К. Бегунова, паядналися энкомій з акафістам [Бегунов 1973, 391] і выяўляецца грэка-візантыйская топіка – τόποι ἐγκομιαιστικαί (агульных месцаў аб асобах) [Бегунов 1983, 43-45]. У позніх спісах, не раней XV ст., захавалася “Память и Похвала князю Владимиру”, што ўключае пахвальнае слова князю Уладзіміру Святаславічу 2-ой пал. XI ст. і пахвалу княгіне Вользе, якая мае сваю назву “Похвала княгіне Ольги, како крестися и добре поживе по заповеди господни” і спалучае ў сабе панегірык пролагавага тыпу і легендарны аповяд аб грабніцы Вольгі ў Дзесяціннай царкве [Словарь книжников 1987, 288-290]. У сярэдзіне XI ст. узнік яшчэ адзін помнік, жанравая прырода якога была трапна ахарактарызавана Дз.С. Ліхачовым наступным чынам: “Старажытнарускія творы сапраўды спалучалі ў сабе некалькі жанраў... Мноства твораў “нанізвалі” на адну тэму асобныя, розныя па сваім жанры, больш дробныя творы, напрыклад: “Сказание и страсть и похвала святою мученику Бориса и Глеба”, дзе былі сапраўды спалучаны жыццё (“сказание и страсть”) з “пахвалой” [Лихачёв 1979, 58]. Канцом XI ст. датуецца “Похвала Феодосию Печерскому”. З к. XII ст. захаваўся помнік урачыстага красамоўства, вядомы пад назвай “Речь Моисея Выдубицкого”, у якім змяшчаецца пахвала вялікаму князю кіеўскаму Рурыку Расціславічу. Шматлікія некралагічныя характарыстыкі князёў вылучаюцца ў складзе Лаўрэнцёўскага і Іпацёўскага летапісаў.

3. Жанравая атрыбуцыя. У XII ст. агульны фонд славянскай сярэднявечнай кніжнасці ўзбагаціўся помнікамі арыгінальнай старабеларускай літаратуры, у якой развіццё пахвалы ішло поруч з іншымі жанрамі пісьменства, найперш, з жыццём. “Адным з найбольш ранніх арыгінальных усходнеславянскіх жыццёў і ледзь не самым раннім біясам, які ўзнік на тэрыторыі сучаснай Беларусі”, А.А. Мельнікаў называе “Жыццё Ефрасінні Полацкай” [Мельников 1989, 104]. Яно захавалася да нашых дзён у пераробках XVI-XVIII ст. і адбітак, накладзены ўплывам эмацыянальна-экспрэсіўнага стылю выяўляецца ва ўскладнена метафарычнай, рытарычна ўпрыгожанай, рытмічна завершанай пахвале святой, змешчанай у заключнай частцы помніка. На думку В. Ключэўскага, гісторыя ўсходнеславянскай агіяграфіі ўяўляе сабой развіццё жыцця ад першапачатковай кароткай пролагавай да шматслоўна аздобленай формы, калі перад біяграфічным апавядам з’явілася аратарская прадмова, а ранейшая сціслая пахвала ў канцы пролагавага жыцця пашырылася ў падрабязнае пахвальнае слова і адасобілася ад біяграфіі ў выглядзе асобнага артыкула [Ключевский 1871, 362-363]. Такую эвалюцыю жанру пахвалы ў старабеларускай літаратуры можна яскрава прасачыць шляхам супастаўлення “Памяти иже в святых отца нашего Кирила, епископа Туровского” (к. XII ст.) і “Месяца августа в 21

день. Жития и терпения преподобнаго отца нашего Авраамия архимандрита, просветившаго в терпении мнозе и новаго града во святых Смоленскаго” (к.30-х гг. XIII ст.).

Смаленская літаратура захавала для нас унікальныя помнікі старабеларускай князскай пахвалы XII ст. Невядомым аўтарам у Смаленску, пры кафедральнай царкве Багародзіцы, у др. пал. XII ст. у сувязі са смерць князя (памёр у 1167 г.) была складена “Похвала князю Ростиславу Мстиславичу” – твор, які належыць да тыпу некралагічных кароткіх летапісных пахвал і мае шэраг адметнасцяў, што збліжаюць яго з Пахвалой Уладзіміру ў “Слове о законе и благодати” мітрапаліта Іларыёна [Щапов 1974, 47-51]. Верагодна, для ўключэння ў Смаленскі летапіс прызначалася створаная ў жанры князскай пахвалы “Повесть о пренесении князем Давыдом Ростиславичем ветхих гробниц Бориса и Глеба из Вышгорода в Борисоглебский монастырь на Смядыни в Смоленске” [Воронин, Жуковская 1976, 69-79].

Усхвалены ў жыцці-“памяці” як “другий Златоуст, иже нам в Руси паче всех восиа” св. Кірыла па-майстэрску выкарыстаў пахвалу ў якасці ўстаўной формы ў сваіх бліскучых эпідэяктычных словах: гэта вызначаныя ў назвах помнікаў “похвала отцем святаго Никѣйскаго събора” ў “Кюрила грѣшнаго мниха словес на сбор святых отець 300 и 18” і “похвала Иосифу” ў “Святого Кюрила мниха словес о снѣтии тѣла Христова с креста, и о мюроносицах”. Невыпадкава, А.І. Панамароў выказваўся пра Тураўляніна як пра “сапраўднага аратара, які валодае дарам і мастацтвам царкоўнага менавіта красамоўства ў панегірычным родзе” [Пономарёв 1894, 115], а Т. Сушыцкі адзначаў уплыў “Слова о расслабленемъ” Кірылы Тураўскага на “Пахвалу Вітаўту” [Сушицкий 1930, 294].

Такім чынам, жанр пахвалы, які як панегірык і энкомій узнік і кадыфікаваўся ў Антычнай Грэцыі, у выглядзе хрысціянскага панегірыка аформіўся ў творчасці візантыйскіх айцоў Царквы, праз старабалгарскую парадыгму быў перанесены на Русь, стаў неад’емнай часткай арыгінальнай старабеларускай літаратуры XII-XIII ст.

Літаратура

Акимов В.В. Слово святителя Григория Назианзина в похвалу философа Ирона как образец христианского панегирика // Свято-Михайловские чтения “Православие и современность”. 14-21 ноября 2002 г. Доклады и тезисы. Ч.2. Мн.: Братство в честь Святого Архистратига Михаила, 2004. 175 с. С.112-120.

Аристотель. Риторика // Античные риторика / Под ред. А.А. Тахо-Годи. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1978. 352 с. С.15-164.

Бегунов Ю.К. Проблемы изучения торжественного красноречия южных и восточных славян IX-XVI веков (К постановке вопроса) // Славянские литературы. VII Международный съезд славистов. Доклады советской делегации. М.: “Наука”, 1973. 560 с. С.380-399.

- Бегунов Ю.К. Ораторская проза Киевской Руси в типологическом сопоставлении с ораторской прозой Болгарии // Славянские литературы. IX Международный съезд славистов. Доклады советской делегации. М.: "Наука", 1983. 356 с. С.38-51.
- Боева Л. Своеобразие древнерусских жанров // Старобългарска литература. Кн.25-26. 1991. С.38-46.
- Бычков В. 2000 лет христианской культуры *sub specie aesthetica*. В 2 т. Т.2. Славянский мир. Древняя Русь. Россия. М.– СПб.: Университетская книга, 1999. 527 с.
- Воронин Н.Н., Жуковская Л.П. К истории смоленской литературы XII в. // Культурное наследие Древней Руси. М.: Изд-во "Наука", 1976. 460 с. С.69-79.
- Измирлиева В. Жанрови трансформации в агиографската проза на Патриарх Евтимий: връзката увод – жанрова концепция // Старобългарска литература. Кн.23-24. 1990. С.13-33.
- Ключевский В. [О]. Древнерусские жития святых как исторический источник. М., 1871. IV, 466, IV, IV с.
- Курбатов Г.Л. Риторика // Культура Византии IV-первая половина VII в. М.: Изд-во "Наука", 1984. 728 с. С.331-357.
- Кусков В.В. Жанры и стили древнерусской литературы XI-первой половины XIII вв. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. М.: МГУ, 1980. 36 с.
- Лихачёв Д.С. Поэтика древнерусской литературы. М.: Наука, 1979. 360 с.
- Марру А.-И. История воспитания в античности (Греция). М.: "Греко-латинский кабинет" Ю.А. Шичалина, 1998. 430 с.
- Мельников А.А. Топос и заимствование в Житии Евфросинии Полоцкой // Весці АН БССР. Серыя грам. навук. 1989. №4.
- Миллер Т.А. От поэзии к прозе (Риторическая проза Горгия и Исократа) // Античная поэтика. Риторическая теория и литературная практика. М.: Наука, 1991. 256 с. С.60-105.
- Памятники византийской литературы IV-IX вв. М.: Изд-во "Наука", 1968. 356 с.
- Пономарёв А. И. Св. Кирилл, еп. Туровский и его церковно-учительные произведения // Памятники древнерусской церковно-учительной литературы. СПб., 1894. Вып.1. С.88-125.
- Прокофьев Н.И. Древнерусские притчи и их место в жанровой системе литературы русского средневековья // Литература Древней Руси: Межвузовский сборник научных трудов. М.: МГПИ им. В.И. Ленина, 1988. 152 с. С.3-16.
- Рубцова Н.В. Менандр Лаодикейский и его сочинение "О торжественном красноречии" // Античная поэтика. Риторическая теория и литературная практика. М.: Наука, 1991. 256 с. С.158-180.
- Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып.1. (XI-первая половина XIV в.). Л.: Изд-во "Наука", 1987. 496 с.
- Станчев К. Стилистика и жанрове на старобългарската литература. София: "Народна просвета", 1985. 116 с.
- Сушицкий Т. Західньо-руські літописи як пам'ятки літератури. К., 1930. IX, 404 с.
- Щапов Я.Н. Похвала князю Ростиславу Мстиславичу как памятник литературы Смоленска XII в. // Труды Отдела древнерусской литературы. Т.28. Л.: "Наука", 1974. С.47-59.
- Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. Т.44. СПб., 1897. 964 с.